

Anna Cebula

Uniwersytet Jagielloński

mailto:anna.n.cebula@student.uj.edu.pl

ORCID: 0009-0007-9545-1726

**SAFICKO O PATRIARCHACIE – BAŁKAŃSKA
LITERATURA LESBIJSKA WOBEC
WSPÓŁCZESNYCH PROBLEMÓW
SPOŁECZNYCH**

**Sapphic Writing on the Patriarchy – Balkan Lesbian
Literature towards Contemporary Social Issues**

Summary

This paper is comprised of excerpts from an annual thesis submitted as a part of research for Interfaculty Individual Studies in the Humanities programme. It addresses several social issues depicted in contemporary lesbian literature by Balkan (female) authors, i.e. Biljana Jovanović, Nora Verde, Rene Karabash and Radmila Petrović. The analysis is preceded with a short introduction to lesbian literature characteristics. The patriarchy and heterosexual contract are the main topics covered in the paper. Theoretical basis is formed upon texts by 2nd and 3rd wave feminists: Adrienne Rich, bell hooks, Monique Wittig and Judith Butler.

Keywords: Balkan literature, lesbians, patriarchy, social issues, feminism, gender studies

Wprowadzenie

Lesbijskość i nieheteronormatywność kobiet znajdują się na pograniczu zainteresowania naukowego dwóch dziedzin – badań feministycznych oraz badań queerowych¹. Dla osób reprezentujących pierwszą grupę, lesbijki (i kobiety queerowe w ogóle) są przedmiotem analizy ze względu na swoją płć, socjalizację i funkcjonowanie w patriarchalnym społeczeństwie, z kolei dla grupy drugiej – w kontekście nienormatywności seksualnej, niekiedy i płciowej. Te dwa pola badawcze czerpią z siebie nawzajem, lesbijskość z jednej strony jest częścią wachlarza tożsamości LGBTQ+ i wyznaczają ją doświadczenia erotyczne między kobietami, z drugiej jednak trudno patrzeć na nieheteronormatywność kobiet bez uwzględnienia ich funkcjonowania w fallogocentrycznym świecie jako reprezentantek swojej płci.

Judith Butler postuluje, że płć nie jest stałym bytem, ale kształtuje się w kontekście historycznym na podstawie aspektów takich jak m.in. klasa, seksualność czy miejsce zamieszkania i pochodzenia². Dekonstruuje także powszechne przekonanie o istnieniu dwóch płci. Opierając się na teorii gender, Monique Wittig przypisuje lesbijkom szczególny status płciowy:

Lesbijka jest jedynym conceptem, jaki znam, który wychodzi poza kategorie płci (kobieta i mężczyzna), ponieważ desygnowany podmiot (lesbijka) *nie* jest kobietą, ani ekonomicznie, ani politycznie, ani ideologicznie. Tym, co czyni kobietę, jest bowiem specyficzna relacja społeczna z mężczyzną, relacja, którą wcześniej nazwaliśmy niewolą, relacja, która implikuje personalne, jak i fizyczne zobligowanie [...], relacja, z której lesbijki wymykają się poprzez brak zgody na stanie się lub pozostanie heteroseksualnymi³.

Nieheteronormatywność wyprowadza zatem kobiety poza binarny podział płci. Równocześnie, jak wskazuje Adrienne Rich, lesbijki dalej funkcjonują w świecie opartym na „ideologii, która narzuca heteroseksualność”⁴. Czerpiąc z pracy A. Rich, M. Wittig nazywa to zjawisko heteroseksualną umową społeczną⁵.

¹ A. Jagose, *Debating Definitions: The Lesbian in Feminist Studies and Queer Studies*, [in:] *The Cambridge Companion to Lesbian Literature*, ed. J. Medd, Cambridge 2015, s. 32.

² J. Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York–London 2007, s. 4–5.

³ Wszystkie tłumaczenia własne, chyba że zaznaczono inaczej; M. Wittig, *One Is Not Born a Woman*, [in:] Eadem, *The Straight Mind and Other Essays*, Boston 1992, s. 20.

⁴ A. Rich, *Przymusowa heteroseksualność a egzystencja lesbijska*, „Furia Pierwsza” tłum. A. Grzybek, 1999–2000, nr 4/5, s. 93.

⁵ V.M. Wittig, *On the Social Contract*, [in:] Eadem, *The Straight Mind...*, s. 33–45.

Literatura lesbijska jest pojęciem szerokim, różnie rozumianym zależnie od klasyfikacji. Dla pewnej grupy badaczy obejmować będzie ona jedynie utwory tematycznie związane z lesbijskością i/lub przedstawiające relacje erotyczne między kobietami; inni zaliczać będą do tej kategorii wszystkie dzieła autorek-lesbijek, niezależnie od poruszanej w nich tematyki. Dragoslava Barzut, serbska pisarka i aktywistka, w przedmowie do antologii krótkiej prozy lesbijskiej z regionu postjugosłowiańskiego pod tytułem *Pristojan život* dzieli współczesną literaturę lesbijską na trzy typy. Do pierwszego zalicza piśmiennictwo, którym inspirowane jest teoretyczne, lesbijskie i feministyczne; kompiluje ona informacje teoretyczne i historyczne o związkach lesbijskich, uprzedzeniach itp. Drugi typ to literatura wywodząca się z pracy aktywistycznej, zaangażowana i rewolucyjna, ingerująca w przestrzeń publiczną. Ostatnia grupa to literatura, której tematem jest lesbijskie życie, a autorki/rzy podejmują ten temat ze względu na zwykłe przekonanie o tym, że jest ważny dla kultury czy społeczeństwa⁶.

Pod koniec XX wieku pojawił się postulat, aby literaturę queerową nie nazywać już homoseksualną, a post-homoseksualną⁷. Schyłek wieku na Zachodzie charakteryzował się tendencją do unikania ścisłego kategoryzowania seksualności kategoriami skrajnymi (przykładem takiej kategorii jest lesbijka) oraz zwrotem ku postrzeganiu seksualności jako spektrum, czegoś ponad jednoznaczными podziałami. Emma Parker wskazuje, że literatura post-lesbijska porusza tematy blisko związane z egzystencją nieheteronormatywną – w tekstach problematyzowane są homofobia i patologizacja homoseksualności, krytycznie omawiana jest heteroseksualność czy normy płciowe, podważa się narracje podtrzymujące nierówności. Często dla zobrazowania tych kwestii wprowadza się wątek relacji rodzinnych⁸. Autorki utworów powstających w XXI wieku rzadziej eksploatują kiedyś popularniejsze wątki samoakceptacji i *coming outu*⁹ czy kultury lesbijskiej. W nowej literaturze częściej pojawiają się problemy społeczne i polityczne dominujące w danym momencie. Równocześnie, perspektywa, z jakiej zostają one opisane, to perspektywa lesbijska, wrażliwa na kwestie płciowe i seksualne¹⁰.

⁶ D. Barzut, *Predgovor*, [in:] *Pristojan život*, ed. Eadem, Beograd 2012, s. 10–11; Zgodnie z tą klasyfikacją, omawiam w dalszej części tekstu utwory, których bohaterki nie muszą identyfikować się jako lesbijki, ale pozostają w relacjach erotycznych z kobietami lub do nich dążą.

⁷ E. Parker, *Contemporary Lesbian Fiction: Into the Twenty-First Century*, [in:] op. cit., ed. J. Medd, s. 204.

⁸ Ibidem, s. 207–208.

⁹ *Coming out (of the closet)*, wyjście z szafy – ujawnienie swojej nieheteronormatywności lub transpłciowości.

¹⁰ Ibidem, s. 212.

Nieheteronormatywna Jugosławia Biljany Jovanović

Biljana Jovanović była serbską pisarką, feministką i działaczką antywojenną. Jasmina Lukić zwraca uwagę na podejmowaną w prozie Jovanović tematykę – zbliżoną do tej występującej w tekstach współczesnych jej angielskich i amerykańskich autorek. Wszystkie wymieniane przez nią motywy – ciało kobiety i jej seksualność, związki z mężczyznami i kobietami, relacja matki z córką i kobieca psychika – pojawiają się w wydanej w 1980 roku powieści *Psi i ostali*¹¹. Utwór opowiada o życiu Lidiji, młodej kobiety mieszkającej w Belgradzie z babcią i niepełnosprawnym intelektualnie bratem. W powieści po raz pierwszy w literaturze serbskiej opisana jest relacja seksualna między dwiema kobietami¹².

Choć relację Lidiji z Mileną, jej kochanką, uznać można za przełomową dla literatury serbskiej, nieheteronormatywność protagonistki nie jest dominującym w powieści motywem. *Psi i ostali* to przede wszystkim krytyka społeczeństwa oraz patriarchalnych związków damsko-męskich. Jest to widoczne w relacjach, jakie łączą bohaterki z mężczyznami w utworze. bell hooks, pisząc o stygmatyzacji seksualności, opisuje przemocowy charakter stereotypowej męskości i kobiecości. Mężczyźni, angażując się w aktywność seksualną, działają pod presją heteronormatywnego środowiska, aby poprzez zaloty udowodnić swoją męskość; kobiety z kolei, aby spełnić się w „kobiecości” – na te zaloty mają odpowiadać, akceptując rolę „obiektu heteroseksualnego pożądania”¹³. W jednym z esejów na temat płci M. Wittig charakteryzuje kategorię płci jako:

wytwór heteroseksualnego społeczeństwa, które połowę populacji zmienia w byty seksualne, ponieważ płeć¹⁴ jest kategorią, poza którą kobiety nie mogą funkcyjono-

¹¹ J. Lukić, *Biljana Jovanović* [in:] *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ed. F. Haan, K. Daskalova, A. Loutfi, Budapest–New York 2006, s. 193.

¹² J.K. Cox, *Translator's Preface*, [in:] B. Jovanović, *Dogs and Others*, transl., J.K. Cox, London 2018, s. 9; J. Lukić nazywa Lidiję pierwszą jawną lesbijką w serbskiej literaturze. Vide: J. Lukić, op. cit., s. 194; Uważam to za wniosek lekko pochopny, nigdzie w tekście nie jest jednoznacznie określona orientacja seksualna bohaterki. Wiemy, że była wcześniej w związku małżeńskim z mężczyzną, nie orzeka to jednoznacznie o możliwej biseksualności, natomiast Lidija nie określa siebie żadnym epitetem dotyczącym orientacji.

¹³ B. Hooks, *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*, transl. E. Majewska, Warszawa 2022, s. 234.

¹⁴ Oryg. *sex* – w języku angielskim słowo może oznaczać płeć (biologiczną) lub seks. Dla Wittig różnica między *sex* i *gender* nie jest znacząca. Vide D. Griffin Crowder, *From the*

wać. Gdziekolwiek są, cokolwiek robią [...], widziane są (i stawiane w pozycji) dostępności seksualnej dla mężczyzn [...]¹⁵.

Postrzeganie kobiet przez pryzmat seksualny obrazuje zachowanie Danila, brata Lidiji. Rodzeństwo zakochuje się w jednej kobiecie, Milenie. Narratorka w opisie zakochania wskazuje odmienne przyczyny pojawienia się uczuć. Danilo „zakochał się [...] w momencie, gdy ujrzał jej blond włosy, okrągłą twarz i duży biust”¹⁶. Zauroczenie Lidiji różni się od tego brata – choć opis nadal dotyczy ciała Mileny, nie odnosi się do atrybutów społecznie uznanych za atrakcyjne w sposób seksualny jak na przykład biust. „Kąciki ust Mileny znacznie się unosiły, kiedy się uśmiechała [...] i to samo, co działo się z Danilem, działo się ze mną”¹⁷ – Lidija swoim inicjalnym zainteresowaniem wychodzi poza heteroseksualny schemat i nie seksualizuje ciała kobiety. Zestawienie tych momentów ma charakter kontrastowy: dla mężczyzny zakochanie następuje momentalnie, na skutek powierzchownej cechy wyglądu związanej z zainteresowaniem seksualnym.

A. Rich, odwołując się do cech, jakimi, według Kathleen Gough, charakteryzuje się władza mężczyzn w społeczeństwie¹⁸, przedstawia konkretne działania wynikające z tych atrybutów. Jako przykład narzucania kobietom (męskiej) seksualności wskazuje gwałt¹⁹. Jest on jednym z motywów, które pojawiają się w prozie Jovanović. Zarówno Lidija, jak i Milena, są ofiarami przemocy seksualnej i niekonsensualnych załatwień ze strony mężczyzn. Dentysta Mileny przed zabiegiem stomatologicznym głęboko ją całuje bez uprzedzenia, Lidija jest ofiarą gwałtów ze strony psychiatry i pracodawcy.

Specyficzną cechą poetyki powieści jest naturalizm, a niekiedy groteskowość. W narracji wiele uwagi zostaje poświęcone opisom procesów fizjologicznych, płynom ustrojowym i czynnościom seksualnym. Relacja Mileny i Lidiji opisywana jest głównie przez jej aspekt seksualny. Lidija ma powtarzające się marzenia o stosunku z kochanką:

Fantazjowałam, że byłoby możliwe spędzić resztę życia bez ruchu: Milena i ja, jako podwójna, statyczna figura na ulicy Svetosavskiej; Milena z nogami zgiętymi – jej

Straight Mind to Queer Theory: Implications for Political Movement, “GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies” 2007, t. 13, s. 492.

¹⁵ M. Wittig, *The Category of Sex*, [in:] Eadem, op. cit., s. 7.

¹⁶ B. Jovanović, op. cit., s. 60.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ K. Gough, *The Origin of the Family*, „Journal of Marriage and Family” 1971, t. 33, 4, s. 760–771.

¹⁹ A. Rich, *Przymusowa heteroseksualność...*, s. 101.

uda wokół mojej szyi, a jej głowa pomiędzy moimi nogami – niekończąca się wilgoć, a dookoła – poruszający się świat [...]”²⁰.

Nawet po zakończeniu ich relacji wyobrażenia nie ustają. Lidija, w przerwach od pracy, udaje się do łazienki i masturbuje – czynność opisuje jako magiczną. Przywołuje obraz głowy kochanki i przyciąga ją „tam, gdzie jej miejsce”²¹, później na palcach czuje zapach genitaliów Mileny, nie swoich. Groteskowość tekstu widoczna jest w scenach erotycznych. Uprawiając seks z Mileną, Lidija zaczyna rozmyślać nad kolorem skóry własnej i kochanki, co prowadzi do przywołania w głowie obrazu wieszającej się Mariny Cwietajewej, rosyjskiej pisarki. Rozmyśla o kolorze jej szyi, podobnym do koloru skóry Mileny. Wyobrażanie sobie samobójstwa pisarki prowadzi do kolejnych rozważań – o więziennej śmierci ojca Lidiji, również przez powieszenie. Narracja wraca z powrotem do seksu przez porównanie: „Może szyja Mihajła była zupełnie jak Mileny teraz: napięta-wydłużona, ścięgien, żył i siniaków bez końca”²². Postać Lidiji charakteryzuje dwójka kondycja. Z jednej strony, bohaterka jest ofiarą codziennego patriarchy i męskiej dominacji seksualnej; z drugiej jednak – emancypuje swoją seksualność, nie jest nią zawstydzona, seks stanowi dużą część jej codziennych przemysłów, sam też prowadzi do refleksji na temat ludzkiej egzystencji czy przeszłości.

Tijana Matijević nazywa Milenę *femme fatale* powieści²³. Bohaterka ma atrakcyjne ciało, jest piękna i sprawna seksualnie, uważa się za nadrzędną względem Lidiji: „Milena nie ukrywała swojej przewagi i powiedziała: ‘Lidija, jesteś jak ci żałośni faceci, z którymi wszystko się kończy, zanim zdążysz mrugnąć dwa, może trzy razy – zanim zaczniesz’”²⁴. Lidija wspomina też kontrast, jaki Milena często przywołuje w celu porównania ich dwóch – podkreśla biel i miękkość własnej skóry, podczas gdy skóra Lidiji jest „twarda, szorstka i niemal czarna”²⁵. Słowa kochanki odwołują się do utrwalonego w kulturze obrazu bieli jako symbolu szlachetności i czerni przedstawiającej coś gorszego. Inny kontrast, który pojawia się w powieści, jest wprowadzony przez Lidiję. Na samym początku relacji protagonistka porównuje siebie do więźnia, a Milenę – do swojej pani²⁶. Para symbo-

²⁰ B. Jovanović, op.cit., s. 97.

²¹ Ibidem, s. 140.

²² Ibidem, s. 196.

²³ T. Matijević, *Biljana Jovanović, a Rebel with a Cause or: On ‘a General Revision of Your Possibilities’*, “Wagadu: A Journal of Transnational Women’s & Gender Studies” 2020, t. 21, s. 24, <https://digitalcommons.cortland.edu/wagadu/vol21/iss1/> [12.08.2024].

²⁴ B. Jovanović, op. cit., s. 91.

²⁵ Ibidem, s. 105.

²⁶ Ibidem, s. 63.

lizująca dynamikę poddaństwa to powtarzający się motyw w całej powieści – już sam jej wstęp pełni formę wprowadzenia do filozofii zawartej w tekście: „Psy zawsze wierzą, że należą do Innych (uważają ich, z nieznanых powodów, które przetrwały do dzisiaj, za lepszych od siebie). Inni nie zawsze są przekonani, że sami nie są Psami. Wciąż jednak, Psy są Innymi i Inni są Psami”²⁷. Relacja Mileny i Lidiji ilustruje porządek świata zaproponowany na początku utworu w pierwszoosobowej narracji. Protagonistka swoją relację z kochanką opisuje następująco: „Nie mam wątpliwości, że nasz związek wyglądał tak: Milena, która zbiera polipy, i ja, polip albo meduza, jednakże [...], czasami wyglądało to tak, jakby Milena była polipem, a ja zbieraczką polipów”²⁸.

Nora Verde – chorwackie opowiadania zaangażowane

Nora Verde to pseudonim, pod którym swoje teksty publikuje chorwacka literatka i aktywistka Antonela Marušić. Oprócz poezji, pisze głównie opowiadania i powieści, w swoich dziełach w humorystyczny sposób porusza problemy społeczne i krytykuje patriarchalną, homofobiczną rzeczywistość. Krótkie teksty z wydanego w 2010 roku zbioru *Posudi mi smajl*, dotyczą głównie dorastania, życia w Chorwacji oraz queerowości.

W opowiadaniu *Lezbe* narratorka poznaje grupę młodych lesbijek, z którą zapoznaje ją jej partnerka, i krótko opisuje jej członkinie. Obraz społeczności jest swego rodzaju autoportretem – czasowniki mają formę „my”, narratorka silnie identyfikuje się z grupą, o której mówi. Cechą wspólną kobiet jest zainteresowanie sportem, szczególnie grami zespołowymi, umięśnienie jest dla nich ważne, charakteryzują je atrybuty społecznie uznawane za męskie. „Wszystkie chcemy wyglądać jak jakiś sfeminizowany, żaloszny James Dean”²⁹ – w jej wypowiedzi przywołany zostaje męczyzna-ikona. Poszukują one sportowych koszulek Adidas, w których wygląda się jak „niepewny, niemiecki chłopaczek”³⁰. Opis wyglądu lesbijek przywołuje na myśl androgeniczną aparycję, delikatnych, sfeminizowanych męczyzn, kogoś na granicy binarnych ekspresji płciowych. Niektóre z nich robią sobie piercingi: „wyglądamy jak choinka w *Star Treku*”³¹. Homoseksualne kobiety wyróżniają się na tle innych, normatywnych kobiet.

²⁷ Ibidem, s. 13.

²⁸ Ibidem, s. 91.

²⁹ N. Verde, *Lezbe*, [in:] Eadem, *Posudi mi smajl*, Zagreb 2019, s. 12.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

Obok wyglądu lawirującego między męskim a kobiecym, podobnie opisane są charakter i pragnienia lesbijek:

Łączy nas poczucie humoru i desperackie pragnienie wolnej miłości. To dużo. Ta specyficzna wrażliwość ukryta pod warstwami męskich manier i wzniesionych wokół siebie murów – zamiast prawdziwej pewności siebie. Czasem całkiem ładnie naśladujemy mężczyzn, czasem to istny żart. Czasem i z tym w pizdu. Chcesz być damą, do kurwy nędzy, żeby ci ktoś w końcu drzwi otworzył, przyniósł ci ciepłe kanapki na przerwę, odsunął krzesło, przytrzymał kurtkę przy wyjściu z kawiarni... A ona może przejąć te czynności i być twoim muszkietierem. To gra dla dwóch i może być cholernie wrażliwa i delikatna³².

Lesbijki odrzucają binarne, heteronormatywne role płciowe, znajdują się w spektrum między nimi. Męskość jest atrybutem zewnętrznym, wyuczoną manierą, płynną, zależną od okoliczności – może objawiać się silniej, czasem wypiera ją potrzeba bycia zaopiekowaną, cecha w społeczeństwie heterocentrycznym interpretowana jako kobieca.

Inny aspekt autoidentyfikacji lesbijek wiąże się ze słownictwem, jakiego używa się w stosunku do nieheteronormatywnych kobiet. „Nie lubimy słowa lezby”³³, mówi narratorka w opowiadaniu. Twierdzi, że słowo brzmi brzydko, jakby kobiety popełniły jakiś błąd, „same wybrały swój krzyż”³⁴. Preferują anglojęzyczne „gay”³⁵, które brzmi dla nich ładnie i słodko, daje poczucie szczególności, wyróżniania się na tle tłumu. Narratorka na samym początku opowiadania, kiedy mówi o poznaniu grupy lesbijek, nie przedstawia ich epitetem opisujących ich orientację seksualną, występują one po prostu jako „dziewczyny”. Ich homoseksualność jest cechą domyślną, której czytelnik musi domyślić się na podstawie kontekstu (i tytułu tekstu). Lesbijki są naturalnym towarzystwem narratorki, nie trzeba dodatkowo ich przedstawiać przez wspomnienie o homoseksualnej tożsamości, tworzą wspólnotę. Zabieg ten jest odwrotnością standardowego przedstawiania postaci queerowych w tekstach kultury, kiedy to heteroseksualnych bohaterów przedstawia się właśnie bez wspomnienia ich orientacji seksualnej, a queerowych – przeciwnie.

W tekście poruszony jest też rzadko pojawiający się w literaturze, szczególnie niequeerowej, wątek chorób przenoszonych drogą płciową. Lesbijskość wiąże się,

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Unikanie słów bezpośrednio kojarzonych z lesbijkością to szersza tendencja. Vide: V.E. Parker, op. cit., s. 205.

zdaniem narratorki, z korzyściami zdrowotnymi – „HIV jest rzadki, rzadszy niż u ludzi hetero”³⁶. Co ciekawe, HIV nie jest w tekście Verde scharakteryzowany jako związany z męską homoseksualnością, mimo takiego przekonania istniejącego w społeczeństwie. W żartobliwy sposób wspomniane są też inne choroby, bohaterka, śmiejąc się, wspomina o konieczności umycia rąk przez partnerkę przed stosunkiem, aby nie zarazić się grzybicą. Kwestie zdrowia seksualnego poruszone są w sposób lekki, daleki powszechnemu tabu.

W opowiadaniu *Sloboda* poruszony jest problem codziennej potrzeby cenzurowania się w życiu. Owa cenzura ma podwójne oblicze – zawodowe i prywatne. Pierwsze dotyczy codziennej pracy narratorki, utrzymującej się z pisania tekstów. Każdy dzień wygląda podobnie – słowa, które pisze, są zmieniane, skracane, pojawiają się w nich nowe fragmenty. Redaktorzy ograniczają ją bądź modyfikują przekaz tak, że dopiero w gazecie widzi ostateczną wersję. Cenzura w życiu prywatnym odnosi się do życia romantycznego lesbijki. Partnerka codziennie zasłania okna, aby sąsiedzi nie oglądali, co ona i ukochana robią w domu. Oddzielanie od świata zewnętrznego narratorka porównuje do odcinania jej od światła dziennego. Chęć ujrzenia promieni słonecznych nazywa „czystym, jebanym ekshibicjonizmem”³⁷, którego nie może znieść jej partnerka.

Strach ukochanej wynika z obawy, że otoczenie dowie się o relacji kobiet. Narratorka lekceważy jej lęki, wskazując, że to, co mogliby zobaczyć sąsiedzi, jest jedynie zdrowym związkiem dwóch kobiet. Częściowo wiąże się to z problemem, o którym pisze A. Rich. Badaczka pokazuje, w jaki sposób przemoc seksualna mężczyzn wobec kobiet jest społecznie akceptowana, podczas gdy związek lesbijski uznaje się za nienormalny³⁸. Relacja jednopłciowa, niezawierająca żadnych szkodliwych elementów, jest społecznym tabu. Kobieta w swojej narracji sprzeciwia się ukrywaniu swojego życia, nie akceptuje narzucanego porządku. W sposób pełen frustracji i ironii opisuje, jak można by rozwiązać problem cenzury narzuconej przez społeczeństwo osobom LGBTQ+. W jej opinii, należałoby zwolnić jeden kontynent dla „nieprzystosowanych”³⁹. Własna przestrzeń gwarantować ma wolność, o której mowa w tytule opowiadania. Narratorka wspomina też o możliwości opuszczenia swojego kontynentu i odwiedzenia reszty ludności świata – ma być to jednak przejaw masochizmu, bowiem niedopasowanie do ludzi wywołuje ból. Zwrócona zostaje uwaga na problem funkcjonowania osób nienormatywnych w społeczeństwie.

³⁶ N. Verde, *Lezbe*, [in:] op. cit., s. 12.

³⁷ N. Verde, *Sloboda*, [in:] Eadem, op. cit., s. 56.

³⁸ A. Rich, op. cit., s. 101.

³⁹ N. Verde, *Sloboda*, [in:] Eadem, op. cit., s. 56.

Wirginesza-lesbijką w prozie Rene Karabasz

Problemy społeczne to jeden z tematów, który w swojej debiutanckiej powieści porusza Rene Karabasz, pochodząca z Bułgarii scenarzystka, aktorka i pisarka. Akcja dzieła *Zanim dojrzeją granaty* dzieje się w Górach Przeklętych w Albanii. Na tych terenach jeszcze do niedawna powszechne było zjawisko tranżycji społecznej kobiet w mężczyzn. Tak zwane „zaprzysiężone dziewice” to osoby, którym przy urodzeniu przypisano płć żeńską, zgodnie z nią były też socjalizowane, aż do momentu podjęcia decyzji o przyjęciu męskiej tożsamości. Kosztem przysięgi zachowania czystości kobiety zyskiwały przywileje płynące z bycia mężczyzną, jak i obowiązki płynące z tej roli płciowej. Najczęstszym powodem zostania wirgineszą był brak mężczyzny w rodzinie (na przykład z powodu jego śmierci). Wiele kobiet decydowało się na ten krok, aby uniknąć aranżowanego małżeństwa w młodym wieku⁴⁰.

Bekia jest jedną z ostatnich żyjących wirginesz, na przysięgę decyduje się z kilku powodów – jednym z nich jest małżeństwo, którego chce uniknąć. Aranżowane zamążpójście to jeden z przejawów narzucania męskiej seksualności kobietom, które wymienia A. Rich⁴¹. Choć Bekii udaje się uniknąć losu, na który skazane są kobiety żyjące w patriarchalnym społeczeństwie Albanii, powieść R. Karabasz opisuje też inne problemy wynikające z mizoginii. Aranżowane małżeństwa nie są jedynym przejawem władzy mężczyzn, które analizuje amerykańska pisarka, opisuje też problem definiowania męskiej aktywności w obrębie kultury jako bardziej wartościowej niż tej kobiet⁴². Albańska kobieta w prozie R. Karabasz, aby uzyskać swoją podmiotowość i stać się osobą, której obecność jest uznawana za wartościową w społeczności, musi zostać mężczyzną. Bohaterka świadoma jest ograniczeń, jakie wiążą się z socjalizowaniem do roli kobiety. Porównując siebie z Haczykiem, miejscowym chłopakiem: „mały chłopiec, który nie kosztuje dwudziestu wołów, tak jak ja kosztuję, bo jest mężczyzną”⁴³, podkreśla kulturową wartość mężczyzny, o której pisze A. Rich.

Fenomen zaprzysiężonych dziewic nie podważa patriarchalnego systemu, ale podtrzymuje sztywny podział na męsko-damski świat. Równocześnie jednak, rola wirgineszy jest respektowana przez społeczeństwo, nie podważa się tożsamości osób należących do tej grupy. Mimo pozostawania w patriarchalnym

⁴⁰ A. Young, L. Twigg, 'Sworn Virgins' as Enhancers of Albanian Patriarchal Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women, "Etnološka tribina" 2009, nr 32, s. 118, 121.

⁴¹ A. Rich, op. cit., s. 101.

⁴² Ibidem, s. 102.

⁴³ R. Karabasz, *Zanim dojrzeją granaty*, transl. M. Mikołajczak, Poznań 2023, s. 63.

paradygmacie, kobietom przez społeczną tranzycję zezwala się na życie wolne od męskiej kontroli⁴⁴. Przyjęcie roli mężczyzny zmienia kobiecie życie w taki sposób, że „z bycia [...] obiektem bez praw i mocy”⁴⁵ stają się osobami ze społecznymi, legalnymi i kulturowymi obowiązkami⁴⁶. Karabasz w powieści nie opisuje tej ostatniej kwestii – skupia się raczej na samotności, jaką dośkwiera Bekii po zaprzysiężeniu, pomimo uzyskania pewnego stopnia wolności.

Decyzja Bekii o porzuceniu roli kobiety częściowo wiąże się z osobą Dany, dziewczyny, w której protagonistka się zakochuje. Relacja z Daną ucieleśnia queerowość protagonistki, niepasującą do roli kobiecej, którą narzuca jej społeczeństwo. Jak twierdzi M. Wittig, „odrzućcie stania się (lub pozostania) heteroseksualną zawsze oznaczało odrzucenie stania się [...] kobietą. Dla lesbijki jest to dalej posunięty proces niż odrzucenie roli «kobiety». Jest to odrzucenie ekonomicznej, ideologicznej i politycznej siły mężczyzny”⁴⁷. Zdanie francuskiej pisarki potwierdza doświadczenie Bekii. Zaprzysiężenie, a zatem zaprzestanie bycia kobietą, uwalnia. Nieheteronormatywność Bekii, choć jest składową przyczyną społecznej tranzycji, nie jest jej jedynym powodem. Egzystencja lesbijska jest aktem oporu wobec patriarchy⁴⁸, nie jest jednak równoznaczna z męską tożsamością bohaterki – męska ekspresja wynika z wychowania w lokalnej społeczności.

Bekia nie jest jedynym dzieckiem swoich rodziców, ma też brata, choć to ona zdaje się odgrywać rolę syna bardziej niż on. Wielokrotnie w powieści bohaterka opisana jest słowami „chłopiec tatusia”. Sale, brat Bekii, mówi: „On miał tylko jednego syna. I to byłeś ty”⁴⁹. Antonia Young i Larenda Twigg zauważają, że brak syna, który mógłby reprezentować honor rodziny, może być źródłem wstydu w małych, albańskich społecznościach⁵⁰. Problem ten przedstawia także R. Karabasz: Sale, przez ojca uważany za zbyt wrażliwego i niewystarczająco męskiego, nie może spełnić wysuwanych wobec siebie oczekiwań rodziny, więc ucieka. Obok kwestii dotyczących traktowania kobiet jako osób mniej wartościowych, autorka zwraca też uwagę na sztywne role płciowe krzywdzące również mężczyzn, którzy nie wpisują się w normatywny, heterocentryczny obraz płci męskiej.

⁴⁴ A. Young, L. Twigg, op. cit., s. 118.

⁴⁵ Ibidem, s. 118.

⁴⁶ Ibidem, s. 118.

⁴⁷ M. Wittig, *One Is Not...*, [in:] Eadem, op. cit., s. 13.

⁴⁸ A. Rich, op. cit., s. 112.

⁴⁹ R. Karabasz, op. cit., s. 85.

⁵⁰ A. Young, L. Twigg, op. cit., s. 121.

Męskie oblicza serbskich kobiet – Radmila Petrović

O nienormatywności płciowo-seksualnej pisze też Radmila Petrović, której tomik wierszy *Moja mama wie, co się wyprawia w miastach* ukazał się w Serbii w 2020 roku. Petrović reprezentuje młode pokolenie poetek poruszających w swojej twórczości problemy społeczne – w przypadku Petrović jest to sprzeciw wobec m.in. patriarchatu, hierarchii wartości czy mitów narodowych⁵¹. Podmiot liryczny przedstawiony jest jako ktoś z marginesu społecznego, autotematyzuje lesbijskość oraz wiejskie pochodzenie⁵². W tekstach dominuje perspektywa kobiety, często jednak jej zachowania i cechy nie są tożsame z tym, jak kobiecą rolę płciową formowały wzorce zachodnie.

Jedną z najczęściej poruszanych w tomiku kwestii jest ekspresja płciowa podmiotu lirycznego oraz kobiet wokół. Męskość, jako nieprzystająca do żeńskiej tożsamości, w ogólnym postrzeganiu społecznym kojarzy się z lesbijskością. Nie przejawia się to jednak w słowach podmiotu, w wierszach męskość nie jest domeną lesbijską, a cechą nabywaną przez wychowanie. Orientacja seksualna podmiotu nie rzutuje na jego ekspresję, socjalizacja kobiety na bałkańskiej wsi zawiera wpojenie cech powszechnie kojarzonych z męskością.

Wmieszanie męskich cech w osobowość kobiety zilustrowane jest w utworze *Mówili, że Belgrad to miasto, w którym nie wolno nikomu spojrzeć w oczy*. Podmiot przedstawia się słowami: „ja jestem laska z jajami / mam scyzoryk w kieszeni / i druty w staniku”⁵³. Jovana Todorović i Sara Matin wskazują na symbolikę tych wersów: scyzoryk kojarzyć ma się z fallusem i męskością, fiszbina natomiast konotuje z kobiecością. Podmiot – kobieta – znajduje w sobie elementy i męskie, i kobiece⁵⁴. Androgeniczność przewija się w całym zbiorze. W przypadku utworu *Mówili, że Belgrad to miasto...* różnorodność płciowa wiąże się z przestrzenią, w której podmiot funkcjonuje. Życie na wsi wymaga umiejętności, których nie uczy się kobiet w mieście – wiedzy o rolnictwie, jazdy traktorem. Kobiety ze wsi opisane są jako silne, rozbijające kordon żandarmerii, to one walczą o losy robotników. Nie są damami – w przeciwieństwie do mężczyzn z miast – „on jest

⁵¹ J. Todorović, S. Matin, *Vladana Perlić i Radmila Petrović: studija ukrštenog čitanja*, „Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 2)” 2022, 2, s. 31.

⁵² Ibidem, s. 31.

⁵³ R. Petrović, *Mówili, że Belgrad to miasto, w którym nie wolno nikomu spojrzeć w oczy*, [in:] *Moja mama wie, co się wyprawia w miastach*, transl. A. Wojtaszek, Kołobrzeg 2023, s. 8.

⁵⁴ J. Todorović, S. Matin, op. cit., s. 31.

mężczyzną-damą”⁵⁵, „wszyscy oni byli chłopakami-damami w mundurach”⁵⁶. Warunki życia na wsi zmuszają do odrzucenia społecznej roli „kobiecej” kobiety na rzecz siły i samodzielności – cech męskich.

Co więcej, męskość dodawać ma wartości kobiecie, tradycyjnie niecenionej w patriarchalnym społeczeństwie, gdzie córki nie są dziećmi tak chcianymi jak synowie. W *Dziewczynie, która nie wierzy w mity* podmiot liryczny opowiada, dzięki czemu przyszła na świat. „Poszliśmy do wróżki [...] / powiedziała, że będę chłopakiem [...] / uratowała mi życie”⁵⁷, mówi, potem w *Zanim poszłam do szkoły, wiedziałam już, czym jest odejmowanie* dodaje: „byłam znowu dziewczynką / mama płakała na porodówce / dziadek zaklął, kiedy usłyszał / tylko babcia umarła na czas”⁵⁸, „szkoda, że nie chłopak / myślały ciotki spode łba”⁵⁹. R. Petrović zwraca uwagę na faworyzowanie płci w relacjach rodzinnych, gdzie oczekuje się męskiego potomka. „Znowu” pojawiające się w *Zanim poszłam do szkoły...* podkreśla wagę rozczarowania rodziny na wieść o kolejnej córce.

Poetka opisuje też skutki wychowywania dziewczyn w takich warunkach. „Podmiot liryczny przyswaja pewne cechy męskości i praktykuje aktywności charakterystyczne dla mężczyzn, wypełniając część roli upragnionego, nieurodzonego syna”⁶⁰. „Tato, w tej córce masz trochę syna / którego tak bardzo pragnąłeś”⁶¹, „tato, w tej córce masz trochę z nieurodzonego syna”⁶² – te słowa padają w *Górze w płomieniach*. Podmiot widzi, jak ważne jest dla rodzica posiadanie męskiego potomka, od najmłodszych lat wie, że nie jest tym, kogo chciała rodzina. Samoświadomość kobiety wskazuje oczywistość i powszechność tego zjawiska. Jej doświadczenie nie jest jednostkowe, dotyczy też innych kobiet. „podejdź tylko, jeśli wiesz / jak pokochać tego mężczyznę / w nich”⁶³, mówi podmiot w *Dziewczynie, która nie wierzy w mity*, opisując wiele dziewczyn. Nie charakteryzuje ich jako męskich, wskazuje na mężczyznę, który jest częścią ich jestestwa, a nie wynikiem powierzchownych cech. Męskość ma wnikać w kobiety ogółem, nie tylko w tę jedną, nieheteronormatywną, jaką jest podmiot.

⁵⁵ R. Petrović, *Mówili...*, [in:] Eadem, op. cit., s. 8.

⁵⁶ Ibidem, s. 8.

⁵⁷ R. Petrović, *Dziewczyna, która nie wierzy w mity*, [in:] Eadem, op. cit., s. 7.

⁵⁸ R. Petrović, *Zanim poszłam do szkoły, wiedziałam już, czym jest odejmowanie*, [in:] Eadem, op. cit., s. 15.

⁵⁹ Ibidem, s. 16.

⁶⁰ J. Todorović, S. Matin, op. cit., s. 32.

⁶¹ R. Petrović, *Góra w płomieniach*, [in:] Eadem, op. cit., s. 29.

⁶² Ibidem, s. 29.

⁶³ R. Petrović, *Dziewczyna...*, [in:] Eadem, op. cit., s. 7.

Heteroseksualny romans jest idealizowany w dominującej kulturze, uczy kobiety, że domyślny jest dla nich pociąg do męskości⁶⁴, pomija się inne, różnorodne opcje. Męskość faktycznie może być przedmiotem pożądania dla kobiet, choć niekoniecznie ta występująca u mężczyzn – interesować je może jej zmodyfikowana, nieprzemocowa forma, niepasująca do norm społeczno-kulturowych, jaką cechują się niektóre kobiety. W utworze *Ciotka mówi, że to upadek prawosławia* podmiot wskazuje, że i ona była uczona naturalności heteroseksualnych relacji. Wymienia cechy mężczyzny, o jakim marzyła – miałby być wysoki i nie stosowałby przemocy (znormalizowanej w patriarchalnych relacjach damsko-męskich). Porusza też kwestie unikania problemów i uciekania od rzeczywistości – ukochany, chcąc uniknąć rozmów o spornych kwestiach, zainicjuje seks. Kobieta idealizuje go – postrzega jego duszę jako nadszpiegowanie głęboką, kiedy otoczenie przyzwyczaja ją do płytkich charakterów mężczyzn. Dopiero wyjście poza heteronormatywny schemat pozwala jej zauważyć, że pragnęła innej kobiety. Szelest kukurydzy w mieście, o którym wspomina, może kojarzyć się z wsią i domem, poczuciem bezpieczeństwa, jakie daje jej dopiero ukochana. Cechy, które przykuwały jej uwagę u mężczyzn, odnajduje w kobiecie, będącej faktycznym obiektem jej pożądania. Atrybuty, jakie kobiety postrzegają jako atrakcyjne u mężczyzn, u kobiet nabierają nowego sensu. J. Butler, przytaczając słowa pewnej *femme*⁶⁵ – „lubiej, gdy moi chłopcy są dziewczętami”⁶⁶ – wskazuje, że bycie kobietą kontekstualizuje męskość w sposób, jaki podoba się kobietom⁶⁷. Tak też dzieje się w przypadku podmiotu wierszy Petrović.

Homoseksualność przez otoczenie podmiotu lirycznego postrzegana jest negatywnie. Stosunek ciotki wobec queerowości ukazuje tytuł – *Ciotka mówi, że to upadek prawosławia*, związek krewnej z kobietą ma moc niszczącą religię. Nienormatywność jest przez rodzinę podmiotu postrzegana jako choroba, podejmują próby jej wyleczenia⁶⁸. Jak pokazują J. Todorović i S. Matin⁶⁹, motyw ten pojawia się kilkakrotnie – w *Dwóch minutach bez poezji* kobieta wspomina starania rodziców, aby uleczyć córkę z homoseksualnych skłonności ziołami, kiedy indziej własne pytanie do dziadka: „co mam zakopać w kretowisku / żeby

⁶⁴ A. Rich, op. cit., s. 101.

⁶⁵ Femme – tożsamość lesbijska związana z performowaniem kobiecości poza kontekstem heteroseksualnym. Vide E. Lapovsky Kennedy, M.D. Davis, *Boots of Leather, Slippers of Gold: The History of a Lesbian Community*, New York 2014, s. 6.

⁶⁶ J. Butler, op. cit., s. 167.

⁶⁷ Ibidem, s. 167.

⁶⁸ J. Todorović, S. Matin, op. cit., s. 36.

⁶⁹ Ibidem, s. 36.

moje palce nie spieszyły się tak / ku jej pagórkom”⁷⁰. Metafora pagórków, występujących w tekście jako reprezentacja kobiecego ciała, wskazywać może też na tabuizowanie kobiecej seksualności, unikanie nazywania jej wprost. Traktowanie nieheteronormatywności jako czegoś uleczonego opisane jest też w utworze *Śnię o nożach, nożach, nożach*, w którym ojciec, oburzony propozycją prawa do małżeństwa dla par jedнопłciowych w Czarnogórze, pragnie ratować córkę, odwiedzając szeptuchy. Negatywne pojmowanie queerowości obrazuje też zachowanie ojca, winiącego Amerykę za nowy stan prawny w sąsiednim państwie – Zachód jawić się ma jako źródło dewiacji.

Wnioski

Literatura lesbijska na Bałkanach nie funkcjonuje jedynie w ramach literatury homoseksualnej kobiet. Przeanalizowane teksty najsilniej pasują do trzeciej grupy w klasyfikacji D. Barzut. Lesbijskość jest w nich tematyzowana, jednak teksty nie wywodzą się z pracy aktywistycznej, zawierają natomiast opisy problemów, którymi aktywistki/ści się zajmują, przez co literaturę tę można postrzegać jako literaturę zaangażowaną. Problemy, które porusza się najczęściej w piśmiennictwie lesbijskim Bałkanów, odpowiadają tym wskazywanym przez feministki drugiej i trzeciej fali – szczególnie przez A. Rich i M. Wittig (reprezentujące drugą falę feminizmu), J. Butler (reprezentującą trzecią falę) oraz b. hooks (której poglądy obejmują i drugą, i trzecią falę⁷¹).

Dostrzec można wiele wspólnych tematów poruszanych w utworach autorek. B. Jovanović, R. Karabasz i R. Petrović piszą o relacjach rodzinnych i ich wpływie na bohaterki. Kwestia tego, jak płeć i męskość kształtowane są przez otoczenie, szczególnie uważnie podejmowana jest u autorek tworzących już w XXI wieku. Opisy homofobii i patologizacji seksualności pojawiają się u N. Verde i R. Petrović. R. Karabasz i R. Petrović w swoich tekstach przywiązują dużą wagę do przestrzeni – wiejskiej lub lokalnej. Cechami łączącymi wszystkie utwory, z wyjątkiem opowiadań N. Verde, jest unikanie nazywania orientacji bohaterek wprost oraz poruszanie tematu relacji rodzinnych. Krytyka heteroseksualnego porządku, heteroseksualnej umowy społecznej i patriarchy to wspólne tematy dla wszystkich pisarek.

⁷⁰ R. Petrović, *Pagórki*, [in:] Eadem, op. cit., s. 43.

⁷¹ E. Majewska, *Marginesem w centrum. bell hooks i rewolucyjny ruch feministyczny*, [in:] b. hooks, op. cit., s. 19.

Istnieją też wątki różniące od siebie opisane teksty lesbijskie. U B. Jovanović pojawiają się rozważania filozoficzne i feministyczne, poetykę powieści cechuje estetyka naturalistyczna. R. Karabasz zwraca uwagę na problemy mężczyzn, jakie wynikają z funkcjonowania w patriarchalnej kulturze. N. Verde odwołuje się do tematów obecnych w literaturze lesbijskiej XX wieku – mówi przede wszystkim o kulturze lesbijskiej. Mimo różnic między poszczególnymi utworami, podobieństwa w zakresie opisywania problematyki społecznej są silnie obecne u autorek literatury lesbijskiej na Bałkanach.

Bibliografia

- Barzut D., *Predgovor*, [in:] *Pristojan život*, ed. D. Barzut, Beograd 2012, s. 9–12.
- Butler J., *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York–London 2007.
- Gavrić S., Čaušević J., *From Demedicalisation to Same-Sex Marriage: A Contemporary LGBT History of the Western Balkans*, transl. A. Spahić, Beograd 2021.
- Griffin Crowder D., *From the Straight Mind to Queer Theory: Implications for Political Movement*, “GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies” 2007, t. 13, s. 489–503.
- hooks b., *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*, transl. E. Majewska, Warszawa 2022.
- Jagose A., *Debating Definitions: The Lesbian in Feminist Studies and Queer Studies*, [in:] *The Cambridge Companion to Lesbian Literature*, ed. J. Medd, Cambridge 2015, s. 32–44.
- Jovanović B., *Dogs and Others*, transl. J.K. Cox, London 2018.
- Karabasz R., *Zanim dojrzeją granaty*, transl. M. Mikołajczak, Poznań 2023.
- Lapovsky Kennedy E., Davis M.D., *Boots of Leather, Slippers of Gold: The History of a Lesbian Community*, New York 2014.
- Lukić J., *Biljana Jovanović*, [in:] *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ed. F. Haan, K. Daskalova, A. Loutfi, Budapest–New York 2006, s. 192–194.
- Matijević T., *Biljana Jovanović, a Rebel with a Cause or: On 'a General Revision of Your Possibilities'*, “Wagadu: A Journal of Transnational Women's & Gender Studies” 2020, t. 21, <https://digitalcommons.cortland.edu/wagadu/vol21/iss1/> [12.08.2024].
- Parker E., *Contemporary Lesbian Fiction: Into the Twenty-First Century*, [in:] *The Cambridge Companion to Lesbian Literature*, ed. J. Medd, Cambridge 2015, s. 204–218.
- Petrović R., *Moja mama wie, co się wyprawia w miastach*, transl. A. Wojtaszek, Kołobrzeg 2023.
- Petrović R., *Moja mama zna, što se dešava u gradovima*, Beograd 2020.

- Rich A., *Przymusowa heteroseksualność a egzystencja lesbijska*, „Furia Pierwsza” 1999–2000, 4/5, transl. A. Grzybek, s. 91–127.
- Todorović J., Matin S., *Vladana Perlić i Radmila Petrović: studija ukrštenog čitanja*, „Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 2)” 2022, 2, s. 27–46.
- Verde N., *Lezbe*, [in:] Eadem, *Posudi mi smajl*, Zagreb 2019, s. 12–13.
- Verde N., *Sloboda*, [in:] Eadem, *Posudi mi smajl*, Zagreb 2019, s. 56–57.
- Wittig M., *The Straight Mind and Other Essays*, Boston 1992.
- Young A., Twigg L., ‘Sworn virgins’ as Enhancers of Albanian Patriarchal Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women, “Etnološka tribina” 2009, 32, s. 117–134.